

יעקב שביט

וארשה/תל-אביב — יידיש ועברית: בין ספרות המון לחברת המון

מבוא

זמן רב שלטה באידיאולוגיה של התרבות העברית מגמה היסטוריסטית מובהקת. אידיאולוגים "מתונים" כמו אחד-העם ואידיאולוגים "ראדיקאליים" כמו מ"י כרדיצ'בסקי היו שותפים למגמה עקרונית זאת: הם גילו כיצירה התרבותית (כלומר — הספרותית) של עם ישראל רבדים שונים וסוגים שונים ("הלכה ואגדה" בלשוננו של ח"נ ביאליק). כלי היסטוריים זה — שהדגיש את הרכגוניות ואת הדינאמיקה של התפתחות היצירה הספרותית כביטוי לפניה השונות של "רוח האומה" — לא יכלה האידיאולוגיה של התרבות העברית החדשה לבוא לעולם. אולם המגמה האמורה נבלמה כשמדובר היה בדמות הרצויה לספרות העברית החדשה. כשדנו בעבר ההיסטורי הודגש האופי הרכגוני והריפוטי של התרבות; ואילו כשדנו בדמותה הרצויה, האידיאלית, של הספרות העברית — הפכה האוריינטאציה לאליטארית מובהקת. בדרך-כלל לא היתה מודעות או הבנה כלשהי לאופיים של תהליכים סוציו-תרבותיים, ולא היתה נכונות להכיר בכך שהמכאניזמים של הריבוד הסוציו-תרבותי הם גם הכרחיים וגם לגיטימיים. הספרות הלא-קאנונית — כלומר, אותה ספרות חילונית מודרנית שעיקר תכליתה לבדר את הקורא (ולא לחנכו), ובמובן מסוים אף אותה ספרות מודרנית שניתן להקביל את אופיה, ועוד יותר את הפונקציה התרבותית שלה, לאלה של "האגדה" לפי ביאליק (או הסיפור הפולקלוריסטי) — נתפסה על-פירוב כתופעה שלילית לחלוטין; ולא זו בלבד, אלא שהאידיאולוגים וקובעי הנורמות הספרותיות בתרבות העברית ניסו להילחם בדרכים שונות בחדירתה של ספרות כזו למערכת של הספרות העברית.

יתר על כן, האידיאולוגים של התרבות העברית ביקשו לכונן אותה כתרבות אוטאריקית. כלומר — בהקשרו של דיון זה — כתרבות, המספקת באמצעות ספרות הכתובה עברית את כל צרכיו הספרותיים של בן התרבות הזאת. היו אף כאלה שהתנגדו לתרגומים לעברית בכלל — אם מסיבות אידיאולוגיות, ואם מפני החשש שספרות מתורגמת תהיה בת-חרור לספרות העברית החדשה, או שלא ניתן יהיה לשלוט ולפקח על טיבה של ספרות מתורגמת זאת (שביט, 1972). המסקנה היא, אפוא, שהאידיאולוגים של הספרות העברית ראו בה ספרות אליטארית (או ספרות קאנונית), ומתוך כך תיארו את הספרות העברית כמה שניתן להגדירו היום בעזרת המונח מערכת חסרה; כלומר, כמערכת שאין בה — ומנקודת מבטם אסור שתהיה בה — ספרות לא-קאנונית (מקורית ומתורגמת) לסוגיה השונים. טענתי היא, כי הדינאמיקה של התפתחות ספרות יידיש — ובעיקר

התפתחותה כרבי-מערכת שיש בה ספרות קאנונית בצד ספרות לא-קאנונית, מקורית ומתורגמת (מעובדת), מסוגים שונים — עמדה לגד עיניהם של האידיאולוגים של התרבות העברית כדוגמה רעה, הנשענת על תדמיתה של ספרות היידיש כ"המון-ליטעראטור" (ספרות-המונים). דוגמת היידיש שימשה אפוא אות אזהרה מפני השפעתם הסטיכית של תהליכים סוציו-תרבותיים על מבנה התרבות, והספרות במרכזה. האידיאולוגים של התרבות העברית ניסחו אידיאולוגיה ספרותית מוצהרת, ואף ניסו לאכוף אותה בעזרת כלים שונים של פוליטיקה תרבותית אופראטיבית. אידיאולוגיה זו התנגדה באופן נחרץ ומוחלט להתפתחותה של הספרות העברית למצב שאפשר לכנותו כמושגי היום כרבי-מערכת, בקווים דומים לאלה של התפתחות היידיש.

טענתי היא גם שדמותה של הספרות שיקפה לא במעט את תדמיתה הרצויה של החברה. האידיאולוגים של התרבות העברית חשבו על תרבות אליטארית בחברה אליטארית, ואילו בספרות יידיש הם ראו ספרות המונים של חברת המונים, המנוגדת לספרות העברית מבחינת המבנה, האופי והייעוד. ואמנם, הספרות העברית לא התפתחה כתבניתה של ספרות יידיש, אך לא בגלל השפעתה המעצבת של האידיאולוגיה או בגלל האפקטיביות של הפוליטיקה התרבותית האליטארית; הסיבות להתפתחותה האישית של הספרות הלא-קאנונית כעברית היו פועל יוצא מהתפתחות איטית יותר של התהליכים הסוציו-תרבותיים, המביאים ברגיל להופעתה של ספרות כזאת. מרגע שהחברה היהודית בארץ-ישראל התפתחה בכיוון שיצר קווי דמיון סטרוקטוראליים בינה לבין החברה היהודית במזרח-אירופה, הופיעו גם המכאניזמים הסוציו-תרבותיים הטיפוסיים, ואז לא היה בכוחה של שום אידיאולוגיה תרבותית לעצור בעדם.

במאמר זה בכוונתי להרחיב במקצת את הדיון בטענות שלעיל.¹ דיון רחב יותר אינו יכול להיעשות בלי מחקר-שדה מקיף, שראשיתו בנסיון לרכז לפחות אינוונטאר חלקי של הספרות הלא-קאנונית — המקורית והמתורגמת — שהופיעה ביידיש-ועברית בתקופה הנדונה (כלומר בשנים שבין שתי מלחמות-העולם).

א

הנסיגות לספק ספרות קריאה "חילונית" פופולארית לקהל הקוראים החדש הם היבט חשוב של תהליך החילון (סקולאריזציה) בחברה היהודית למן המחצית השנייה של המאה ה-19; הם התחילו ביידיש ובעברית באותו זמן בקירוב והשתמשו באותם אמצעים בשתי הלשונות. גם היידיש וגם העברית ניסו לפתח ספרות חילונית פופולארית, באמצעות תרגומים ועיבודים מספריות אירופה השונות, אם במישורין ואם על-ידי ספריות מתוכות; אולם הספרות ביידיש השיגה בהרבה את הספרות בעברית מבחינה כמותית, שכן קהל הקוראים שלה היה גדול בהרבה. הקרקע להופעתו של קהל קוראים חדש זה הוכשרה על-ידי הפריודיקה ביידיש, שכן כאן (כמו בתרבויות אחרות) הפריודיקה לסוגיה היתה הגורם העיקרי ליצירת מרכזי דפוס והפצה, להופעתו של הכותב המקצועי ולהתגבשותו של קהל קוראים המצפה לאספקה הספרותית הקבועה (ראה האזור, 1973, 176-177, 213-226; שמרוק, 1981, 1978, 261-293; Attick, 1952).² מאות ספרוניו של אייזיק מאיר דיק (1814-1893), חלוץ הכתיבה העממית ביידיש, יצרו קהל קוראים מאורגן, וכך גם מאות ספרי המעשיות המלודרמטיות-רומאנטיות של נחום מאיר שיקביץ המכונה ש"ך (1846-1905), מייסדו של גל ה"שונד" בספרות יידיש. של ציטרון מספר (בספרו דו"ל ליטערארישע דורות), כי כל יום ששי, בשוכו מן ה"חדר", היה נכנס אל מוכר הספרים ו"שואל" ממנו תמורת קופייתקה אחת מעשייה של דיק ומחזיר אותה ביום ראשון בדרכו בחזרה; ואם קרה אי-פעם שכל המעשיות כבר נחטפו על-ידי קוראים שהקדימוהו היה מושבת כל עונג-השבת של השכנות (מובא אצל צינברג, 1971, 72).

הספרות הפופולארית וכלי-ביטוייה והפצתה — הפריודיקה, העיתונות, הספרונים הזולים ומוכרי הספרים הנודדים — יצרו "צורה חדשה של ספרות וגם פובליקים של קוראים נוצר" (אהרנפרייז, תשי"ג, 21). תורגמו לפי האופנה הספרותית הרווחת סיפורים בלשים של אדגר אלן פו וארתור קונן-דויל כמו סיפוריהם של ז'ול ורן, אלכסנדר דיומא ואחרים.

1 את עיקרי הדברים הצגתי בהרצאה בקונגרס לחקר שפת יידיש וספרותה, שנערך באוקספורד ביולי 1983, והבאתי בקיצור רק בהערה שנחפרסמה לפני כשנה (שביט, תשמ"ד). אני מכיר תודה לפרופ' חנא שמרוק, שאת עיקר ידיעתי על ספרות ה"שונד" ביידיש — ועל ספרות יידיש בכלל — שאבתי ממחקריו בעניין זה. אעיר עוד כי ענייני בספרות הלא-קאנונית הוא מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית ולא מנקודת המבט של תולדות הספרות. בחידושה של הספרות הפופולארית ובתפוצתה בתחומה של התרבות העברית החדשה אני רואה היבט אחד של התפתחות החברה העברית ל"חברת המון".

2 ההיסטוריון והעיתונאי בן-ציון כ"ץ מספר בזכרונותיו, כי שכינת הספרים הראשונה בבית הדפוס של האלמנה והאחים ראם בוילנה היתה עילה להדפסת רומאנים עממיים ביידיש. "הדבר בא כשהומצאה השיטה של עשיית אמהות דפוס, והדפוס של ראם התחיל להנהיג הדפסה כזאת. מיד נתכנסו הפועלים והחליטו לשבות, משום שעל ידי המטריות יפסידו את פרנסתם. לפני כן היו מדפיסים בכל חצי שנה או שנה סידורים ומחזורים לכל העולם, אבל משעה שיש מטריות מספיק לסדר את הדף פעם אחת ושוב אין צורך בסידור מחדש. הוכטח לפועלים שיתנו להם עבודה אחרת, והוחלט להזמין רומאנים ביידיש. הסופרים יכתבו בכל שבוע או חודש קונטרס או ספר חדש, ותהיה עבודה לפועלים. כך נוצרה ברוסיה ספרות הרומאנים העממיים ביידיש" (כץ 1983, 21). גם אם בעל העדות מפרז כאן, הרי העדות משתלבת כתבנית הכוללת של הופעת ספרות פופולארית בכל תרבות, ובכלל זה בארץ-ישראל המנדטורית, שגם בה בעלי תהיידפוס היו היוזמים המסחריים של הופעת הספרות הלא-קאנונית לסוגיה.

בכך חיקתה ספרות יידיש את הספריות השכנות, שהרבו לתרגם את הספרות הפופולארית הגרמנית והצרפתית. הספרות הבולווארית הצרפתית ("בולווארנאיה ליטראטורה") נפוצה מאד ברוסיה הצארית באמצעות ספריות עממיות, וזכתה גם לחיקויים רבים. גם הרומאנים הבלשיים של פינקרטון ("פינקרטונים") זכו לתפוצה רבה ביותר ברוסיה בראשית המאה, וז'ול ורן וקונן-דויל נמנו עם הסופרים הפופולאריים ביותר אצל הקורא הרוסי באותו זמן.³ אין נתונים על היחס בין ספרות מתורגמת לא-קאנונית לספרות מקורית לא-קאנונית ביידיש, ובסטאטיסטיקות של הכותבים ביידיש אין שום הכחנה בין הסוגים השונים של "הספרות היפה", ונדאי שלא נכללת בהן הספרות הלא-קאנונית והטריביאלית.

חלוץ הנסיון להחזיר ספרות לא-קאנונית לספרות העברית החדשה היה קלמן שולמאן (1819-1899) בתרגום המפורסם של מסתרי פאריז (*Les Mystères de Paris*) של אֶזֶן סִי (Eugène Sue, 1804-1857), שראה אור בארבעה חלקים בתרי"ז-תר"ך (1860-1857) וזכה עד 1911 לשש הדפסות (ליידיש תורגם הספר בשנת 1865). כמו המתרגמים-המעבדים ליידיש, כך גם שולמאן נזקק לתת לתרגומו לגיטימציה אידיאולוגית-תרבותית (כפי שנראה להלן, עוד בשנות השלושים והארבעים השמייעו סנגורי הספרות הלא-קאנונית בעברית נימוקים דומים). היתה בתרגום-עיבוד זה תעוזה כפולה: ראשית, בשנות הארבעים לא היתה הצנזורה הרוסית תרגום רומאנים של סִי לרוסית בשל נימת הביקורת הסוציאלית שבהם (קלוזנר, 1952, 383).⁴ שנית, היתה ברורה לשולמאן ההתנגדות הנמרצת שתבוא מצד "שומרי חומות התרבות" מכיוונים שונים. שולמאן היה שמרן, ולפי עדותו "ברר הסולת מפסולת, תוכה ארה וקליפתה הלאה זרה" (קלוזנר, 1952, 382), אולם היוזמה הספרותית החלוצית הזאת היתה מטרה לביקורת קשה. שראתה במסתרי פאריז דוגמה מובהקת ל"ראמאנען נשחתים" (קלוזנר, 313). שולמאן נימק את תרגום ספרו של סִי לעברית ברצון לספק לקהל הקוראים העברי החדש מה שמכונה בימינו "ספרות קריאה", שתמנע ממנו להיזקק לספרות דומה בשפות זרות, וברצון להוכיח שהשפה העברית היא שפת תרבות מלאה, חיה וגמישה.⁵

כמו במקרה של דיק וש"ך כך גם במקרה של שולמאן יש לנו עדויות רבות על הפופולאריות של תרגומי-עיבודו למסתרי פאריז. אד"ם הכהן, שכתב "הסכמה" למסתרי פאריז יחד עם בנו מיכ"ל, כתב גם בלא מעט תרעומות וקנאה כי "מעט אשר הנצו הרמנים (ראמאנען) בכל לשון בארץ היו המה שיחתם יומם ושעשועיהם לילה" (קלוזנר, 323). במכתב לאחיו מינואר 1858 כתב אברהם מאפו (שכמה מן המבקרים, למרבה האירוניה, פרכו את אהבת ציון שלו עם מסתרי פאריז באותה כריכה של "רומאנים מושחתים") כי "כל ישראל ששים לקראת מסתרי פאריז", שנמכר כבר ב-2000 עותקים מחלקו הראשון. בהמשך דבריו חרד מאפו שמא יופיעו בקרוב בעברית גם זון קישוט ואלף לילה ולילה — והספרות העברית הרצינית תאבד לגמרי את קהל הקוראים שלה (דינור, 1970, 6). ואכן, תרגום לעברית ועיבוד של רומאנים לא-קאנוניים משפות אירופה השונות נמשך במזרח-אירופה — ובעיקר בפולין — עד שנות השלושים; אבל, כאמור, אין ברשותנו נתונים סטאטיסטיים או רשימת אינוונטאר של היחס בין ספרות קאנונית לספרות לא-קאנונית בתוך מה שראה אור בעברית בפולין בתקופה זו.

הבלם העיקרי להתפתחות ספרות לא-קאנונית עברית בגולה היה קהל הקוראים המצומצם. גם בארץ-ישראל היה הגורם הדמוגרפי מכשול עיקרי, אבל נוספו לו עוד העפכות האידיאולוגיות. כשם שלחברה היהודית הארצישראלית היתה תדמית אידיאלית של חברה "איכותית", כך גם ספרותה היתה אמורה להיות ספרות קאנונית מובהקת. כל נסיון להחזיר לספרות העברית ספרות "קלה" — מקור או תרגום — נתקל מייד בהתנגדות עזה. אין זה מפליא כי היוזמה להכנסת ספרות לא-קאנונית למבוגרים לספרות העברית באה מאליעזר בן-יהודה ועיתוניו הירושלמיים. מתוך אידיאולוגיה תרבותית-ספרותית הפך בן-יהודה את עיתוניו לבמה לתרגומים ועיבודים של אמיל זולא, ז'ול ורן, קרנאר לאזאר, ויקטור הוגו, ויליאם ש"ך ועוד. הקורא בוודאי נתן דעתו לכך כי קלאסיקונים אירופיים חשובים נתפסו באותה עת כ"לא-קאנוניים", וכי השקפת העולם התרבותית-שמרנית הפכה אלמנטים ספרותיים רבים לביטויים של פריצות וחילול הקודש (של התרבות הלאומית). כך, למשל, עורר תרגום סיפור של הסופר היהודי-צרפתי ברנאר

3 הסיפורים הכלשיים הראשונים של אֶזֶן פינקרטון, יוצר הז'אנר של ה"פינקרטונים", החלו להופיע בשנות השבעים של המאה ה-19 וזכו עד מהרה לפופולאריות רבה גם מעבר לאוקיאנוס.

4 שולמאן נתן לרומאן את הכותרת: מסתרי פאריז/היא המחברת המקללה אשר חברה בלשון צרפת ביד גביר הסופרים, אייזן סִי, ונעתקה לכל הלשונות המתהלכות בארץ, ועתה לשפת עבר צחה ובחורה ביד קלמן שולמאן (על סִי ותפוצתו ראה Angenot, 1982).

5 "וראשית מגמתי הלא היא להוכיח לילדי בני עמנו העוברים אַרְחוֹת שפתנו העברית מתרפקים רק על הלשונות המתהלכות בארץ כאמנם: 'מה נעשה לשפת עבר ביום שידבר בה'... בהעתקתי זאת אבטח כי אֶשִׁים לֵאל מִלְתָם. בראותי כי המחברת הנפלאה 'מסתרי פאריז', אשר יסודתה בלשון צרפת, לשון חיה, צחה ונעימה מאד [...] המחברת הזאת נעתקה לשפת עבר צחה וברורה ועמד טעמה בה וריקתה לא נמר!" (ההקדמה למהדורה הרביעית, רילנה תרמ"ג, xviii-xvii).

6 מאפו לגלג על "חתונת העבריה עם הצרפתי איזן סִי", כשם שלאחר מכן לגלג שלום עליכם על העתקת מודלים צרפתיים לתחומי העיירה. איזן דן כאן בהופעת ה"ציט רומאן" (Zeitroman) בפריודיקה היהודית בגרמניה (על כך ראה: Shedletsky, 1982) ובמקבילתה העברית ב"ספרי האגורה" של בן-אביגדור, שהופיעו בשנים 1891-1893 (ראה המאניפסט "אל חובכי שפת עבר וספרותה!" אצל גלבוע, 1980). "ספרי האגורה" הם במידה רבה המקבילה של ה-penny novels האנגלי וה-dime novels האמריקאי. על הופעת הז'אנר של "רומאן האינטריגה הסנטימנטאלי" בעברית בשנות השמונים והתשעים כתב דן מירון (מירון, 1975, 475-478); אבל כפי שכבר צוין, אין בדינו רשימה מלאה של כל הספרות מסוג זה שיצאה לאור באירופה (ובעיקר בפולין) עד מלחמת-העולם השנייה.

לאזאר את קצפו של אחד-העם. בעקבות פרסום סיפורו "חמישה פשעים" בתרנ"ח (1898) כתב אחד-העם: "מה היא אפוא הפריצות הזאת בלשוננו הלאומית, בבירת ארצנו הלאומית, במכ"ע לאומי שבלאומים — לא עוד הפעם התבטלות הישות מפני רוח זר, צרפתי, שבא לארץ והטיל זוהמה בלבבות? והרי כאן הראיה, שגם בארץ אבותינו עבדים אנחנו ברוח ובשפלותנו בעיני עצמנו אנו מחקים גם פה את הרע" (ראה ירדני, תשכ"ט, 310-313; וכן 410, הערה 358).⁷ אחד-העם, אגב, דיבר כאן בלשונם של המבקרים הרוסיים שנאבקו נגד חזירת הספרות הפופולארית הצרפתית לספרות הרוסית, ולמעשה בלשונם של כל הפוריטאנים התרבותיים מאז הופעת הרומאן הפופולארי המודרני.⁸ מכל מקום, כמותה הדלה של הספרות הזאת בעברית מנעה את הפיכתה לשאלה מרכזית בפוליטיקה של התרבות העברית החדשה. במרכז עמדו שאלת היחס בין תרגום למקור בתוך הספרות הקאנונית המובהקת ושאלת הסלקציה האידיאולוגית של ספרות מתורגמת לפי התמאטיקה שלה (שביט, 1972). העיתונות הארצישראלית — ובעיקר ה"אזרחית" — המשיכה לפרסם סיפורים מתורגמים וספרות בהמשכים, בלי שהדבר יעורר מחאות רבות. רק כאשר החלו להופיע סיפורים בלשיים וספרות "שונד" בעברית בשנות השלושים התחדש המאבק.

ב

בעוד שהסופרים הקאנוניים בידיש ראו בספרות הפופולארית בידיש ספרות מתחרה, הנותנת למגינת הלב לספרות יידיש כולה דימוי "נמוך", לא מצאתי בדברי האידיאולוגים של הספרות העברית עדות לכך שהבחינו בין שני סוגים אלה במערכת הספרותית בידיש. נראה לי, כי אף שהכירו בגדולתם האמנותית של כמה מסופרי יידיש בני-הזמן וברבגוניותה של ספרות זו, נתפסה הספרות בידיש בעיניהם ככללותה כספרות להמונים (המון-ליטעראטור), המייצגת את האופי העממי "הפּלֶבְאִי" של החברה היהודית במזרח-אירופה ופונה אליה כאל קהילה. ודאי הוא שאידיאולוגים אלה לא יכלו לראות נגד עיניהם מעין "חלוקת עבודה" ספרותית, שבה הספרות העברית תשמש כספרות הקאנונית, ואילו ספרות יידיש תספק את הספרות להמונים. תפיסה כזאת עמדה בניגוד גמור לתפיסה האוטאוקית של התרבות העברית, שראתה ביידיש כולה תרבות (וספרות) מתחרה. אידיאולוגים אלה העדיפו שהקורא העברי יקבל את ההשלמות התרבותית-הספרותית הנחוצות לו מלשונות הסביבה (רוסית, פולנית) ולא מידיש, שכן היידיש נתפסה ככתב-תחרות. באופן פאראדוקסאלי היה כך ליידיש דימוי כפול: מצד אחד — כספרות עממית מוגבלת, ומצד שני — כספרות המסוגלת לספק את כל צרכי הקורא בה. הטענה היתה, כי מי שיקבל את כל האספקה הספרותית שלו ביידיש לא ירגיש בחסר, ואילו אם יקבל חלק מצרכי התרבות שלו בלשונות אירופה — או אז ירגיש בחסר הצריך להתמלא על-ידי העברית. אבל מהנחה זאת לא נגזרה ההנחה המתבקשת לכאורה מאליה, כי אם העברית צריכה ורוצה להיות מערכת אוטאוקית, הרי היא צריכה להיות גם מערכת מלאה, שאלמלא כן ייאלץ הקורא לחפש את מבוקשו במקום אחר. היה כאן שילוב של תפיסה אליטארית של התרבות עם תפיסה אליטארית-אוטופית של הקורא העברי. הופעתה ושגשוגה של ספרות חילונית פופולארית בידיש שימשה אפוא לאידיאולוגים אתגר והיפוכו: הם חששו מפני מה שהיידיש יכולה להציע, והם לא רצו שהעברית תציע כל מה שהיידיש יכולה להציע. מנקודת מבטם, מטרתה של הפוליטיקה התרבותית היתה למנוע "סטיכיזאציה" של הספרות העברית, שהיא סימפטום לסטיכיה חברתית. כשם שהתפתחות היישוב צריכה להיות במתכונת איכותית (ואפילו סגפנית) — בלי בתי-קפה ובתי-זונות ושאר "סממני הקולטורה של כרכים גדולים" — כך גם הספרות העברית צריכה להיות חסרה את כל סוגי "ספרות הבידור". התרבות העברית צריכה להיות נשלטת ולא "סטיכית".

בראשית המאה שללו מעטים בלבד גישה זו והבינו, כי לא ניתן יהיה להפוך את התרבות העברית ל"שמורת טבע", העומדת מחוץ לחוקים הסוציו-תרבותיים של חברה מודרנית. יתר על כן, לדעתם אין גם צורך בכך: אדרבא, ניתן לגייס גם את הספרות הפופולארית למטרות לאומיות, או לפחות לתת לה לגיטימציה במושגים לאומיים-תרבותיים.

7 א.ש. הירשברג כתב, בעקבות מסעו בארץ-ישראל בשנת 1889-1900, נגד הפעילות התרבותית ביישוב החדש וציין לגנאי בין השאר את הספרות שבהן ניתן למצוא את "ספרי אימיל זולה, אלפונז דודה, אייזיק סעי ותבריהם הצרפתיים [...] ואת ההרגל המגונה לקרוא רומאנים (הירשברג, תשל"ז, 168).

8 ראה, למשל, אצל מירסקי (Mirsky, 1973) 403-401, הדן בעיקר במיכאיל פטרוביץ' ארציפאשב (1878-1928) וברומאן הפופולארי שלו, סאנין (1907), שתורגם לאנגלית ב-1912. מבקרי הספרות הסנסאציונית באנגליה של המאה ה-19 תיארו אותו כ"ספרות שטנית", כ"זוהמה" וכ"רעל" (ראה: 217-225, 1977, Neuburg).

קודם שאעבור לדיון זה יש לומר כמה הערות קצרות לגבי טיב המנגנונים הסוציו-תרבותיים היוצרים או מחזירים ספרות לא-קאנונית לתוך מערכת ספרותית מסוימת.

ג

ספרות קריאה להמונים היא תופעה אוניברסאלית, שיש לה סטרוקטורה קבועה, או דומה, בכל תרבות ובכל לשון. כמוקדם או במאוחר כל ספרות מודרנית מפתחת באמצעים שונים ספרות קריאה "חילונית" להמונים. במהלך ההתפתחות הזאת היא תלויה מאוד ביבוא של ספרות פופולארית על-ידי תרגום ועיבוד (לבד משאילה של ז'אנרים, נוסחאות ותמאטיקה). ספרות המונים עוברת במהירות וללא כל קושי מלשון ללשון ומספרות לאומית אחת לספרות לאומית אחרת. ביטוי לתופעה זאת ניתן אד"ם הכהן בשיר ה"הסכמה" שלו לתרגומו של שולמאן למסותי פאריז:

אירופה כלָה יָמָה וּמוֹרָתָה
לְקִרְאת אֵיִיגֶנְסִיָּה תְּרָדָה אֶף שְׂמָחָה
וְלִצְרַפֶּת אֶמְרָה — זֶה יֵלֵךְ בָּהּ גָּבֵר! [...]

ושולמאן עצמו מדבר בהקדמה (הוצאה רביעית, וילנה תרמ"ג) על מסותי פאריז המתורגם "לכל הלשונות המתהלכות באפסי אירופא" ועל "העולם" שנפתח בפני הקורא היהודי שקרא את ספרי פנימור קופר ואחרים.

הספרות הפופולארית הבנויה על פורמולה אינה מתיימרת מעצם אופיה וטבעה ל"מקוריות". להיפך — היא מחקה ברצון ובמורד צורות, תכנים ומוטיבים, והדבר מאפשר לה לנדוד מרקע תרבותי אחד למשנהו ללא כל קושי. כספרות הבידור עוסקת ב"עולמות אחרים" — כלומר, במסעות אקזוטיים וכד' — החיקוי אינו דורש כמעט שום מאמץ. כשהיא עוסקת ב"עולמות קרובים" יש לעתים צורך בהתאמת התמאטיקה לרקע החברתי-התרבותי הספציפי. האופי האוניברסאלי הזה התבטא בכך שהתפתחויות דומות בתרבות שונות הביאו להופעת ספרות בידור,⁹ ולעתים אף נמצא אפיוזדות וקוריוזים דומים המופיעים בהקשר זה בהיסטוריות השונות של הספרות להמונים. ראוי להעיר כמו כן, כי למרות מלחמתם של "נוטרי החומות" הפוריטאנים, הרי בכל תרבות זוכה הספרות הפופולארית לתפוצה מהירה ומאסיבית. כתוצאה מכך תורמת הספרות הפופולארית תרומה חשובה ורב-תפוצה להפנמה של ערכים, נורמות וסטריאוטיפים בקרב שכבות חברתיות רחבות, וכמוקדם או במאוחר מנסות גם אידיאולוגיות יריבות (למשל: אידיאולוגיה דתית) לגייס את הספרות-להמונים לצרכיהן.¹⁰

לא כל תרבות נזקקת ללגיטימציה מקדימה להופעתה של ספרות לא-קאנונית בתחומיה. אחת מהתרבויות שנוקקה ללגיטימציה כזאת מכיוונים שונים היתה התרבות העברית. הביוגרפיה האינטלקטואלית-הספרותית של זאב ז'בוטינסקי הפכה אותו — בניגוד לדימוי המקובל שלו כמורה-הלכה של תנועה פוליטית-לאומית — לסניגור הראשי של ספרות הבידור בספרות העברית (הגורסת, לכאורה, ספרות לאומית "אותנטית"). הדוגמה שעמדה לנגד עיניו לא היתה ספרות יידיש אלא הספרות הרוסית; אבל אין ספק כי החזיק בדעה שאם הספרות העברית רוצה להיות אלטרנאטיבה מלאה לספרות יידיש עליה להיות מסוגלת למלא את הצרכים התרבותיים של כל השכבות החברתיות וכל הרמות התרבותיות בחברה היהודית הלאומית. באופן כרוך וחד-משמעי ניסח את עמדתו כך:

יתכן שהפועל יעדיף תמונה מלאת-רגש, המראה חתן עם כלה ומלאך האהבה ביניהם, והשלוח, אולי, יסתפק ברומן עם שפיכות-דמים, הנדפס בעתון-בפרוטה. אבל, זו תהיה אשמתם בלבד. הרי אין אפשרות לכפות את התרבות על ההמונים בכוח. דיינו אם יפתחו לפנינו השערים: ברוך הבא, כל דכפין ייתי ויכול! (ז'בוטינסקי, תשי"ח, 121-130; 1919, 411).

מה שנראה אצל רוב האידיאולוגים של התרבות כהכנסת "צֶלֶם להיכל", ואפילו חמור מזה — כהכנסת רוחה של ספרות יידיש "בדלת האחורית" (כלומר, בתרגום עברי) לתחומי התרבות העברית — נתפס על-ידי ז'בוטינסקי כדמוקראטיזציה הכרחית של

9 בקובץ הנזכר של *Canadian Review* (ראה Angenot ברשימת מראי המקום) יש קבוצה של מאמרים על התפתחות הספרות הלא-קאנונית בספרות שונות, ובכלל זה בספרות הערבית. הביבליוגראפיה בנושא זה עשירה ומגוונת ועוסקת בתולדות הז'אנרים השונים, ומנקודת המבט של הפורמולה המיוחדת לכל ז'אנר, בקהל-היעד של הז'אנרים השונים וביקשה אליו (ראה למשל: 1963, James; 1957, Hoggart), ועוד. לאחרונה התעורר עניין מיוחד בנושא הספרות הלא-קאנונית כחלק מ"התרבות הפופולארית" או "התרבות להמונים" המודרנית. כרוך שהשמות והכינויים השונים הניתנים לספרות זו משקפים או עמדה ערכית כלפיה (כך: Schmutz und Schund, Trivialliteratur, וכו') או את הנסיון למקם אותה במסגרת הכללית של הספרות ובחוק הדינאמיקה של הרב-מערכת שלה (ראה אבן-זהר, 1978; טורי, 1974).

10 ראה למשל ספריו של בן-ציון אלפס (1850-1940), שפירסם תחילה בוילנה כששים רומאנים וסיפורים בעלי אופי דידאקטי-מוסרי-דתי. הלגיטימציה האידיאולוגית שלו דומה לזו של כותבי הרומאנים הפופולאריים החילוניים בידיש ובעברית ומעבדיהם:

"[...] מרוב אהבתי לעמי וביחוד לנוער, שאני נוטל חלק בצערם בעוה"ז [בעולם הזה] ושיהיה להם חלילה בעלמא דקשט, בראותי אשר בנינו ובנותינו נעשו שקדנים גדולים יומם ולילה על ספרי רומנים בשפת קדשנו, התאמצתי להוציא לאור רומן מיוחד במינו בשפה זו, רומן זה מושך את הלב וכל הקורא בו ישחה עסיו וטפיו מרפא ורעיונות נשגבים אשר להם מהלכים בעולם האמת, ובוזו יהיה לכם כפלים לחושיה, תענוג בעולם הזה בקראכם בו, גם תלמדו את השפה המתהלכת בעולם האמת" [...]. (אלפס, תרצ"ד, 4).

ראוי לשים לב שכל הלגיטימציות מדברות על "הקורא הצעיר" ואליו, גם כאשר הרומאנים מכוונים אל הקורא המבוגר! לדעתי, בא כאן ליד ביטוי לא רק היסוד הרומאנטי בתפיסת העולם של כל הכותבים — כלומר, ראיית ה"ילד" כאותו "אדם" שצריך לחנכו — אלא גם הנסיון לחסות מאחורי הקורא הצעיר גם כאשר הרומאן מכוון בעצם לקורא המבוגר.

11 ז'בוטינסקי מונה את זכויותיה של "הספריה הכללית" הזולה (10 קופיקות) ברוסיה, שנמכרה בתחנות הרכבת והפיצה בין השאר יצירות של ס. דיומא, פֶּלְמָה לאַגְרֶלֶף, ועוד, ומדבר על "הזולת התרבות" (כלומר הזולת מחיר הספר) כחלק הכרחי של תהליך הקידמה החברתית-התרבותית המקיפה.

התרבות העברית החדשה. עמדתו של ז'בוטינסקי היתה, בעצם, כי כדי שהעברית תהיה אלטרנטיבה ממשית לספרות יידיש עליה להיות דומה לה במבנה. הוא ניסח את עמדתו בכמה מאמרים, ובנאומים על במות ציוניות רשמיות, כמו למשל בוועידת ציוני רוסיה (שהתכנסה תחת הכותרת של "הסתדרות ללשון ולתרבות העברית") בווינה ב-1913. תפיסת הלשון של ז'בוטינסקי הביאה אותו להנחה, כי כשם שהלשון היא ריבודית ויש לה פונקציות שונות, כך גם הספרות צריכה למלא פונקציות שונות ומגוונות. ספרות פופולארית ממלאת לפיכך פונקציה טבעית וחיונית. אין כאן תפיסה רומאנטית-פופוליסטית — שהרי הפופוליסטים בעלי ההשקפה החברתית הראדיקלית ראו ב"ספרות למשרתות" ספרות בורגנית זולה, שטחית ומזיקה — אלא יש כאן תפיסה דמוקרטית ריבודית של החברה, של התרבות ושל הספרות במסגרת התרבות הלאומית. אנשים הקשורים לתנועה הפוליטית שלו (או לפריפריה האידיאלוגית שלה) היו מעורבים ביוזמות ספרותיות-מסחריות שונות בתחום זה. ניתן לומר כי העניין והלגיטימציה של ספרות עברית לא-קאנונית (והפעילות הספרותית בתחום זה) מצד חוגים וגורמים השייכים לרביציוניזם הציוני ולפריפריה החברתית שלו מבטאים את הפן העממי הפלגאי של התנועה; הפן השני שלה היה תרבותי לאומי אֶלִיטָארי מובהק. דבר זה מתבלט על רקע ההתנגדות המוחלטת מצד הגורמים האחרים בציונות לכל דבר הנראה כספרות פופולארית. שכן הם ראו בה, כאמור, יסוד שלילי מבחינה איכותית וגורם מתחרה ומסוכן מבחינת התפוצה וההשפעה. ברור גם כי הדוגמה של ז'בוטינסקי היא הספרות הרוסית בתהזמן, שכן ספרות יידיש טרם פיתחה לפני מלחמת-העולם הראשונה את המערכת הלא-קאנונית שלה באופן שתוכל לשמש מודל של "ספרות דמוקרטית". זאת ועוד, ז'בוטינסקי לא הכיר את הספרות ביידיש והיה מעוגן כל כולו בספרות הרוסית ובספרות האירופית.

אבל הוויכוח היה, בעיקרו של דבר, בעל אופי תיאורטי ועקרוני ולא היה מבוסס על עובדות סטטיסטיות. סקירה משנת 1930 העלתה, כי בשוק הספרים העברי קיימת ספרות פופולארית רבה, אולם תפוצתה אינה רבה מזו של הספרות הקאנונית. "ספר סנסציוני בעברית נפוץ רק ב-2,000—2,500 אפסמפלרים ואם בגבורות 3,000 (האידיאל של כל מו"ל עברי)" (בן-ישי, תרצ"א, 265). אין להשוות כלל נתונים אלה עם התפוצה ההמונית שזכתה לה הספרות הפופולארית — ובעיקר ספרות ה"שונד" ביידיש — בפולין ובארצות-הברית בין שתי מלחמות-העולם. בכל מקרה ראוי לזכור, כי כאשר אידיאלוג או עסקן תרבות מדבר בשנות השלושים על ספרות פופולארית או "כמעט קלאסית" הוא אינו מתכוון דווקא למחברי ספרות בלשית. ספרות רומאנטית וכד', אלא ליוצרים כמו רומן רולאן, אפלטון סינקלר, סינקלר לואיס, ג'ק לונדון, אמיל לדוויג (ואפילו תומאס מאן!), שהם "אלילי המודעה" (ולעומתם הוא מונה כקלאסיקונים סופרים אחרים — באלזאק, זולא, טורגנייב, טולסטוי, דוסטויבסקי ועוד). הספרות העברית לא יצרה עד שנות השלושים ספרות פופולארית "נמוכה", ותהליך הופעתה ההדרגתית של זו החל רק בשנות השלושים והארבעים בשולי המערכת הספרותית ומחוץ להיסטוריה הרשמית שלה. משנות הארבעים והחמישים יש בצד תרגומים רבים של ספרות פופולארית גם סדרות מתח ומלודרמה מקוריות, הדומות לא כמעט לספרות המלודרמאטית ביידיש.

ד

טענתי היא כי לא האידיאלוגיה ולא "הדוגמה הרעה" של היידיש היו הבלם להתפתחות ספרות לא-קאנונית מקורית ומתורגמת בעברית בתרבות הארצישראלית. הגורם לעיכוב זה היה העדר אותם תנאים מוקדמים, שיוצרים את התהליכים הסוציו-תרבותיים המולידים ספרות כזאת. רק משנות השלושים ואילך מתפתחת החברה העירונית היהודית בארץ-ישראל בקווים מקבילים ל"חברת ההמונים" היהודית בערי מזרח-אירופה. כשם שווארשה היתה למרכז העיתונות והספרות להמונים ביידיש והתפתחה בה עיתונות עממית ו"צהובה" (רגב, 1953, 495-504), כך קרה גם בארץ-ישראל, ועל-פירוב כפרי יוזמתם של יוצאי פולין. עיתונות וספרות פופולארית הופיעו כאשר הופיע הציבור המוכן לצרוך אותן וכאשר הסטרוקטורה החברתית-כלכלית התאימה לתמאיטקה של ספרות הבידור ולפורמולות שלה. העלייה לארץ-ישראל הביאה אתה לא רק צרכים תרבותיים-חומריים, כפי שתיאר אותם תיאור ביקורתי חיים ארלוזורוב (תרצ"ב, 107-111), אלא

לואיס לוזוביק, "השוק בוארשה", 1936

12 בשנות השלושים מופיעים בהרחבה גילויים של חוסר נחת כלפי "הירידה התרבותית" בעיתונות. ביקורת על העתקת "גיוני וארשה" לתל-אביב על-ידי בני המעמד הבינוני, שהם "ערב רב", הושמעה הרבה בשנות העלייה הרביעית (אופנהיים, תשמ"ב, 390-391); אבל, כאמור, ביקורת כזאת הושמעה גם על האופי התרבותי של העלייה העובדת וציבור השכידים בארץ-ישראל, ולא רק על ה"זעיר בורגנות".

גם צרכים תרבותיים-רוחניים.¹² שום "מסע צלב" ספרותי לא היה יכול למנוע התפתחות זאת. במקום אחר הבאתי כמה מהביטויים שליוו את הופעתה של ספרות בלשית מקורית (שביט, 1974): אבל נמצאו גם מי שביקשו להרגיע את הרוחות ולטעון, כי למעשה לא נשקפת "סכנה" לתרבות העברית מהופעתה של "ספרות המונים", המקבלת ממדים יותר ויותר מאסיביים. יעקב פיכמן, למשל, ביקש להרגיע את הרוחות הסוערות בכך שהקל ראש בהשפעתה הממשית של ספרות זאת:

יחד עם ענין הרומן והנובילה התעוררה השנה אצלנו השאלה על הסכמה מצד הספרות הבלשית, שהתחילה להציף את השוק שלנו. נמצאו מחייבים קיצוניים (שטיינמן) ונמצאו גם מזפים או מזפים למחצה (צמח). גם בבעיה זו נרמז יותר ממה שהחפרש בה. ודאי שסכנה אמיתית נשקפת לנו מספרות מטומטמת ומטומטמת זו, אבל מי שקרא בנערותו רומני-הרפתקאות כהרזן ממונטה קריסטו, כמסטר פארז, אפילו משהו של ש"ר וכיוצא בו, יודע עד כמה היטיבו לנפשו... קריאה משפרת זו לא תזיק. היא רק תשמש לו תחנת-הגנה, משענת זמנית. כולנו עברנו בנערותנו ישר מן-רד לטורגנייב, וחסד עשה עימנו האל שזימן לנו בראשית הדרך אילני-צל כאלה (פיכמן, 1939, 508).

ניתוח ענייני יותר עשה אברהם שלונסקי (בחתימת א. ספרא) מעל דפי טורים:

זמן מה רגשו אצלנו בענין "השונד", שאת גבשושיותיו הקטנות ראו, משום מה, הרי-הרים והתריעו על הסכנה. שנים שלוש קונטרסים קלוקלים, שגם לא זכו להפצה יתירה, שמשו עניין לענות בו במסיבות, בוועדות, באסיפות, עד שנתייסד אפילו משהו מעין "מגן דוד אדום" להחשת עזרה ולמניעת הסכנה, והוא מין "חיל הישועה" לשמירת התרבות. אך נדמה לנו, כי על כל פנים בקו הזה ובמטרה זו עדיין לא הגיעה השעה להתגייסות.

אחרי שניתח את אופיה של הספרות הפופולארית הטריביאלית בתרבות המערבית המשיך שלונסקי וטען כי:

יש להודות כי הקלוקל הספרותי, "השונד" במובן הרחב, איננו תמיד אנטי-מוסרי דווקא. אדרבא, מבחינה פורמאלית, חיצונית, נצמד השונד אל המוסר ואל הגיבור התרומי, אל ה"האפי אנד", שבו מנצח הצדק ומנוצח העוול. משום כך נעשית המלחמה ב"שונד" מסובכה יותר (ספרא, 1938).

שלונסקי — כמו ז'בוטינסקי — סבר כי אין מקום להילחם ב"טעם ההמונים" וכי "טעם משופר ומעודן" הוא תמיד "נחלתם של מעטים, מעטים ביותר". אולם עיקר טענתו שאין להעביר את מלחמת הביקורת ביידיש נגד ה"שונד-שרייבערס" לעברית היתה נעוצה בהערכה פרוזאית: לספרות הטריביאלית אין סיכוי בעברית בגלל היקפו המוגבל של קהל הקוראים. אין הבדל עקרוני בין האופי של קהל הקוראים בעברית וביידיש — אבל יש הבדל בהיקפו של שוק הקוראים. כיוון שספרות טריביאלית היא ספרות מסחרית מעצם מהותה, הרי העדר הסיכויים המסחריים יביא ממילא לשוליותה או להתנוונותה בתרבות העברית.

בשלב קודם טענתי כי ההנחה שהספרות משקפת את דמות החברה ואף מעצבת אותה עמדה ביסוד ההתנגדות הנחרצת לכל סימן של הופעת ספרות פופולארית בעברית. ההתנגדות באה מתוך הסברה כי ספרות כזאת יכולה לעצב ("לקלקל") את התרבות והחברה, ובסמוי אולי באה מתוך הסברה כי הופעת ספרות כזאת תהווה מעין עדות לכך כי דמותה של החברה היישובית הריאלית איננה הדמות של החברה האידיאלית. הספרות הפופולארית נתפסה כגורם וכסימפטום כאחד. כמוכך, לא ניתן לקבל את הטענה כאילו להופעתה של ספרות פופולארית בעברית היתה השפעה מזיקה כלשהי על עיצובה של התרבות העברית הארצישראלית: אבל אפשר לטעון, כי הופעתה היתה אכן סימפטום מסוים לתמורות הסטרוקטורליות בחברה היהודית בארץ-ישראל משנות העשרים ואילך. בעת ובעונה אחת נוצרו הן קהל קוראים "בהיקף מספיק", שצרך ספרות כזאת לסוגיה השונים, הן קבוצה של מחברים, בעלי דפוס, מתרגמים ומו"לים, שהיתה מוכנה לספק צורך ספרותי זה, והן תנאי רקע וחומרי מציאות שאפשרו העתקת כמה מהפורמולות של הספרות הפופולארית (בעיקר הרומאנטית הפסבדו-ריאליסטית) אל המציאות הארצישראלית. האם יכולה הספרות הלא-קאנונית לשקף היסטוריה חברתית?

ראוי לזכור כי העניין בספרות הלא־קאנונית מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית והתרבותית (להבדיל מנקודת המבט של ההיסטוריה של הספרות) התפתח בדור האחרון כחלק מהעניין הגובר במושגים כגון "תולדות הרוח בעילום שם", או "ההיסטוריה הדמוקראטית של התרבות". הטענה הרווחת היא שהספרות הלא־קאנונית מלמדת על אופיים של קהל קוראיה, משום שהיא משקפת את ראיית העולם של קהל הקוראים הזה ואת ערכיו. טענה רווחת זאת דורשת עיון, שהרי כדי לדעת באיזו מידה הספרות שקהל צורך משקפת או מבטאת את ערכיו הבסיסיים לא די בעצם הידיעה שקהל מסוים צורך ספרות מסוימת, אלא יש צורך בידיעה מוקדמת, על סמך מקורות אחרים, מהם הנורמות והערכים של קהל הקוראים הזה. ספרות לא־קאנונית מודרנית כשלעצמה אינה יכולה להיות בשום מקרה מקור מהימן לתיעוד מנטאליות קולקטיבית של ציבור קוראים הקִטְרוֹנִי ואנונימי. אולם מתפוצתה של ספרות לא־קאנונית לסוגיה ניתן בכל זאת ללמוד באופן ברור על קיומו של קהל קוראים רחב, בעל טעם קולקטיבי "נמוך" (אף כי לא בהכרח כל קורא של ספרות לא־קאנונית הוא בעל טעם "נמוך", והוא יכול להיות בעל "כמה טעמים" בעת ובעונה אחת!). ליתר דיוק, ניתן ללמוד על קיומו של קהל קוראים שאינו אליטארי במובהק, הצורך — לעתים בניגוד לאידיאולוגיה התרבותית השלטת — ספרות שאינה זוכה לסטאטוס ספרותי גבוה. מבחינה זאת אין ספק כי תפוצת הספרות הלא־קאנונית ביישוב היהודי בארץ־ישראל מלמדת על התפתחות האופי התרבותי ההטרונגי שלו: האידיאולוגיה השלטת היא של תרבות אליטארית — אבל "כשטח" פני הדברים שונים, ומתפתחים דפוסיים שונים של תרבות לא־קאנונית, שאינם זוכים להכרה ואף לא לתיעוד. ה"ירידה" ברמה התרבותית של היישוב בכלל ושל מעמד הפועלים המאורגן בפרט בשנות השלושים היתה נושא שהעסיק לא מעט את מנהיגי תנועת הפועלים — ובעיקר את בן־גוריון שנדרש לו פעמים רבות, אך בעיקר מן ההיבט האידיאולוגי־הפוליטי שלו (טבת, 1980, 493–518).

טענה רווחת אחרת היא שהספרות הלא־קאנונית משקפת גם מיגורים של מציאות חברתית, שהספרות הקאנונית לעתים אינה נדרשת להם. לפי זה ברור שהספרות הלא־קאנונית מתארת את המציאות החברתית בעזרת הסכמות והפורמולות שלה; אבל למרות הסכמאטיזאציה והסטריאוטיפים האופייניים לה, ואף כי איננה ספרות "ריאליסטית" או "נאטוראליסטית", יש בכוחה לתעד מיגורים חברתיים והלכידות שונים בחברה.

ענייננו כאן, כמובן, באותה ספרות לא־קאנונית המעוגנת בהוויה החברתית התרבותית הקונקרטית. האמנם זה המצב בעברית וכידיש? על הזרות של ספרות ה"שונד" בידיש להוויה החברתית של היהודים בתחום המושב עמד באופן חריף שלום עליכם (ב"שק"ך־ס משפט"), כשכתב נגד העתקה מלאכותית של עלילות רומאנטיות מספרות צרפתית לספרות יידיש: "שמ"ר לקח כל זה אצלם [הפסוידורומאניסטים הצרפתיים המפורסמים] והעתיק את גיבוריהם מפאריס לניסביץ', ממארסיי לברדיטשב, ומבורדו לאישישוקן...]". (שמרוק, תשמ"ג, 344).¹³

מכיוון אחר באה ביקורתו של יצחק שבסיס־זינגר משנת 1943 על כך שספרות יידיש לא נתנה ביטוי למיגורים מרכזיים וחשובים של ההוויה היהודית בפולין (בשביס־זינגר אף העיד כי נדרש לעבד רומאנים טריביאליים לידיש בצורה כזאת שהעלילה תמוקם בווארשה והגיבורים והגיבורות יהיו יהודים).¹⁴ אין לדעת האם כלל במסגרת "הפרוזה בידיש בפולין" את ספרות ה"שונד" וסבר, למשל, כי גם היא — בשל אופיה ה"מלאכותי" — איננה נותנת ביטוי מלא ומהימן לחיי היהודים בפולין (מכל מקום, יש כאן הענקת לגיטימציה אידיאולוגית לתמאטיקה של יצירתו הספרותית שלו עצמו). ממעט ספרות ה"שונד" שקראתי נראה כי הרומאן הפופולארי הסנסאציונאלי של שנות השלושים (למשל, הסידרה הפופולארית ביותר של אותה תקופה מאת אחד א. קלינגער בשם "סאבינע, ראָמאַן פֿון אַ קראָנקען־שוועסטער, אָן אַמיעט געשיכטע פֿון אַ טראַגישע ליבע") הוא ספרות פסבדו־ריאליסטית במובהק, ומאכלסים אותו הרבה מאותן דמויות שבשביס־זינגר מתלונן על העדרן מספרות יידיש הקאנונית. ספרות ה"שונד" בידיש והמציאות החברתית־תרבותית שתיארה (תערובת של חיי הבורגנות היהודית והפרולטאריון היהודי בכרך הפולני) השתלבו יחד בדימוי השלילי של ספרות יידיש והחברה שהיא מייצגת.

13 לספרות הטריביאלית יחס דו־משמעי כלפי העיר שהיא מתעדת אותה ומשמשת זירה לעלילותיה. זוהי עיר קונקרטית ולא בדיונית, והיא בעת ובעונה אחת מקור לחטא, לשחיתות, לפיתוי שקשה לעמוד בפניו — ולהודמוניות גדולות. אין ביקורת על ההוויה האורבאנית ועל העיר (ראה Siegel, 1981).

גם ברומאנים הפופולאריים העבריים שעלילתם ממוקמת בעיר אין אליה יחס שלילי, ולו רק בשל העובדה שנקודת המוצא האידיאולוגית של הכותבים ה"אורחיים" היתה פרו־עירונית בהקשר הציוני־הארצישראלי. לא בדקתי את דמות העיר הפולנית והחיים היהודיים בה בסיפורי ה"שונד" בידיש, ואביא רק דוגמא אחת: המחבר בידיש מתאר (ברומאן הנזכר סאבינע) את וארשה תיאור סחמי לחלוטין:

דורך די אפענע פענסטער פון פאלאץ האט אריינגשמייכעלט דער פּרילינג. פון די פארקן און די לאזענקים האט זיך דערטאגן א דופטענדיקער ריח פון בלומען און דאס צוויטשערן פון די פייגעלעך האט אנגפילט די מענטשלעכע הערצער מיט פרייד.

בעיבוד העברי המקביל יש תיאור נמלץ וסטריאוטיפי של "העיר העברית".

שמש אדר שפכה את נגהה בעד החלונות הפתוחים. כל הטבע לבש הדר. האילנות הצמיחו עלים ירוקים וענוגים ופרחי האביב הראשונים נתנו ריחם... דומה היה כאילו דם חדש מתחיל לזרום בעורקיה של העיר הגדולה. מעולם לא היתה תל־אביב ראויה לשמה ככימים ההם, כאשר הבתים עמדו צחורים ומדחים בגשמי המלקוש והתחממו באור החדש. חיים חדשים פיפו ברחובות הכרך ובשדרותיה, וכל לב נחמלא שמחת חיים ואושר...

תיאור זה בא להיות ניגוד למצב החברתי־כלכלי הקשה של הגיבורה בדמות הארצישראלית (אביבה: קורותיה של מעפילה צעירה / רומן אהבה והרפתקאות בהמשכים, 1946):

לא היה לה מודע וגואל בתל אביב הגדולה... אבל אמא עודדה אותה ולא פסקה מדבר על התיים החדשים המחכים לה בארץ החדשה־העתיקה.

המציאות היתה שונה מן החלומות ששתי הנשים רקמו לעצמן באניה המעפילים הצפופה. המציאות היתה חדר צר על גג, ובעל בית חסר רחמים שלא סלח להן את העוני שהיה אורח תמיד במשכנן. ימים רבים ביקשה עבודה כדי לקיים את הנפש והיא שבעה עלבונות ומרידות.

הקיטוב הסוציאלי מתאאר בצבעים חריפים ביותר, אבל כמו ברומאן "הבורגני" העימות בין ה"רחוב" לבין "הבית" בא כדי להוביל לבסוף את הגיבורה מן ה"רחוב" אליו התגלגלה אל ה"בית" המתאים לה.

14 המובאה מתוך מאמרו "ארום דער יידישער ליטעראטור אין פולין" בצוקופנט משנת 1943 (אבן־זהר ושמרוק, 1981, 84). טענות דומות הושמעו נגד הספרות העברית הארצישראלית (שקר, 1982, 34–44).

וארשה / תל־אביב - יידיש ועברית: בין ספרות המון לחברת המון

הספרות הפופולארית־סנסאציונאלית בידיש היתה, לפי ההשקפה הלאומית־הציונית האליטארית, ביטוי מובהק (ושיקוף מובהק) של ההוויה החברתית־תרבותית של "וארשה", וביתר דיוק — של רובעי היהודים בווארשה. בתוך המאבק הכולל נגד הפיכת "תל־אביב", "העיר העברית", ל"וארשה" שעל חוף הים התיכון, היה המאבק נגד חדירת ספרות סנסאציונאלית לעברית רק ביטוי אחד, ואולי שולי.

הפאראדוקס הוא, לדעתי, כי דווקא הספרות הסנסאציונאלית — זו שלפי שלום עליכם ושאר מבקריה היתה ספרות "מלאכותית" וזרה להוויה החברתית שעליה ניסתה "להתלבש" — היתה רגישה ביותר לדינאמיקה החברתית־תרבותית. דווקא כבילותה מראש לסכמות מסוימות, והיזקקותה ל"חומרי־גלם" של המציאות החברתית והכלכלית, הגבירו את מודעותה ופתיחותה לדינאמיקה החברתית של התפתחות "תל־אביב" כ"סטרוקטורה וארשאית" (למעשה "וארשה שכולה, כמעט, יהודים").¹⁵

הספרות הפופולארית לא ניסתה להעתיק סכמות וקונוונציות מסביבה תרבותית אחת לסביבה שונה בתכלית, אלא העתיקה אותה — גם אם בצורה שטחית — לסביבה (מיליָה) שנמצאו בה, והתפתחו בה כהתמדה, "חומרי־גלם" המשמשים ספרות סנסאציונאלית. לכן, מה שנראה אולי במבט ראשון בספרות זאת כהפרזה או כחיקוי בתיאור ההוויה החברתית האורבאנית בארץ־ישראל המנדאטורית, לא בא כתוצאה מהעתקת קונוונציות תמאטיות, אלא הוא תיאור המעוגן בריאליה החברתית־כלכלית הקונקרטית ובמבנה חיי היום־יום של החברה האורבאנית הזאת.

העובדה שהספרות הסנסאציונאלית המקורית לא התפתחה בספרות העברית כדרך שהתפתחה בספרות יידיש וכי עיקר האספקה הספרותית בא לה מתרגום, איננה מלמדת דבר על הבדלים באופי קהל הקוראים או במבנה החברתי והתרבותי, אלא על הדינאמיקה של הרב־מערכת הספרותית בעברית: אמנם, היא מלאה יותר מספרות יידיש בכל הסוגים הספרותיים, ובכלל זה כל הסוגים של הספרות הלא־קאנונית; אבל רק בזכות התרגומים היא הרחיקה לכת יותר מן "הדוגמה הרעה" של הספרות בידיש, בעוד שבכוחות עצמה היא לא יצרה את המערכת הספרותית הזאת באותה מידה. במלים אחרות: אין כאן אליטיזם המתנזר מצריכתה של ספרות לא־קאנונית, אלא חלוקת תפקידים בין מקור לתרגום באספקת צרכים אלה, ובה טמון ההבדל בין שתי הספרויות.

מראי מקום

¹אבן־זהר, איתמר, 1978. "עיון מחדש בהיפותוזת הרב־מערכת", הספרות 27, 1–6.

²אבן־זהר, איתמר, רחנא שמרוק, 1982. "לשון אותנטית, מסירת דיבור אותנטית: עברית ויידיש", הספרות 30–31, 82–87.

³אהרנפריץ, א., תשי"ג. בין מזרח למערב (תל־אביב).

⁴אופנהיים, ישראל, תשמ"ב. תנועת "החלוץ" בפולין, 1917–1929 (ירושלים).
⁵אולחורוב, חיים, תרצ"ד², "להערכת העליה הרביעית", בתוך: כתבי חיים 'אלוזרוב, ג (תל־אביב).
⁶אלפס, בן־ציון, תרצ"ד. מעשה אלפס/אהבה־לבבית טהורה/ספור נחמד ונעים תוכו לצוף אהבה לאשת חיל ברתא דמלכא (ירושלים).

⁷בן־ישי, א.ד., תרצ"א. "יבול ספרותנו בשנת תר"ץ", בתוך: מ. ריבולוב וצ. שרפשטיין, עורכים, ספר השנה ליהודי אמריקה (ניו־יורק).
⁸גלבער, מנוחה, עורכת, 1980. בן אביגדור: סיפורים (תל־אביב).
⁹הירשברג, אברהם שמואל, תשל"ז. בארץ המזרח [צילום מהדורת וילנה, תר"ע] (ירושלים).

¹⁰ד'בוטינסקי, זאב, 1914. "שפת ההשכלה", השלח, כרך ל', חוברת ה, 405–411 וחוברת ו, 501–511.

¹¹— תשי"ח, "ספרות" [1911], בתוך: על ספרות ואמנות (ירושלים).
¹²טבת, שבת, 1980. קנאת דוד (בן־גוריון: איש מרות), כרך ב' (ירושלים ותל־אביב).
¹³טורי, גדעון, 1974. "לשאלת תיאור הספרות כרב־מערכת", הספרות 18–19, 1–19.

¹⁴ירדני, גליה, תשכ"ט. העתונות העברית בארץ־ישראל בשנים 1863–1904 (תל־אביב).

¹⁵כ"ץ, בן־ציון, 1983. על עתוננים ואנשים (תל־אביב).
¹⁶מירון, דן, 1975. "לרקע המבוכה בספרות העברית בראשית המאה העשרים", בתוך: ספר היובל לש' הלקין (ירושלים), 419–487.

¹⁷ספרא, א. [א. שלונסקין], 1938. "ספרות קלוקלת", טווים (3 באוגוסט).
¹⁸פיכמן, יעקב, 1939. "ספרות השנה", נסנת.

¹⁹צינברג, ישראל, 1971. תולדות ספרות ישראל, כרך שביעי (מרחביה ותל־אביב).
²⁰קלוזנר, יוסף, 1952. היסטוריה של הספרות העברית החדשה, חלק שלישי (ירושלים).

- 1978. ספרות יידיש: פוקים לתולדותיה (תל-אביב).
 — 1981. "העתונות היהודית התלת-לשונית בוארשה", הספרות 30 — 31.
 — 193 — 200.
 — תשמ"ג. "לתולדות ספרות ה'שונד' בידיש", תרביץ שנה נב, חוברת כ (טבת-אדר), 325 — 354.
 — 1983. "תעודה נדירה לתולדותיה של הספרות הלא-קאנונית בידיש", הספרות 32, 13 — 33.
 שקר, גרשון, 1982. "מנין ולאן? הספרות המסורתית, הדמות ולשון-הספרות בסיפורת ה'ריאליסטית' שבין שתי מלחמות עולם", הספרות 32, 34 — 44.

- Angenot, Marc, 1982. "La littérature Populaire Française au dis-neuvieme siècle", *Canadian Review of Comparative Literature* (Special Issue: The Popular Novel in the Nineteenth Century), 307—333.
 Attick, R.d., 1952. *The English Common Reader: A History of the Mass Reading Public, 1800—1900* (Chicago).
 Herd, H., 1952. *The March of Journalism*.
 Hoggart, R., 1957. *The Uses of Literacy* (London).
 James, Louis, 1963. *Fiction for the Working Man, 1830—1850* (Oxford).

- רגב, יוסף, 1953. "העתונות בידיש", בתוך: יצחק גרינבוים, עורך, אנציקלופדיה של גלויות, כרך ראשון בסדרת פולין/וארשה (ירושלים ותל-אביב), 495 — 504.
 שביט, ז'ור ויעקב, 1972. "למלא את הארץ ספרים: ספרות מקורית לעומת ספרות מתורגמת בתהליך יצירתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל", הספרות 25, 45 — 68.
 — 1974. "לתולדות ספרות הפשע בארץ-ישראל", הספרות 18 — 19, 32 — 73.
 שביט, יעקב, תשמ"ד. "לעניין המעבר מספרות 'שונד' בידיש לספרות 'שונד' בעברית", תרביץ שנה נ"ג, חוברת כ (טבת-אדר), 304 — 305.
 שמרוק, חנא, תשל"ב. "בין אוטוביוגרפיה לרומן ביצירת בשביס", מולד 41 (231), 174 — 186.

- Mirsky, D.S., 1973. *A History of Russian Literature*, edited and abridged by F.S. Witfield (New York).
 Neuburg, V.E., 1977. *Popular Literature: A History and Guide* (London).
 Shedletzky, Ita, 1982. "Some Observation of the Popular Zeitroman", *The Canadian Review of Comparative Literature* (Special Issue: The Popular Novel in the Nineteenth Century), 340—360.
 Siegel, Adrienne, 1982. *The Image of the American City in Popular Literature 1820—1870* (New York and London).

אוניברסיטת תל-אביב

החוג להיסטוריה של עם ישראל

